

НЕФОРМАЛЬНИЙ СЕКТОР В СТРУКТУРІ НАЦІОНАЛЬНОГО РИНКУ ПРАЦІ

У статті визначено сутність та місце неформального сектора у структурі національного ринку праці. Розкрито особливості неформальної зайнятості в Україні та пов'язані з нею негативні наслідки. Запропоновано найоптимальніші шляхи вирішення зазначеної проблеми.

Substance and place of the informal sector in the structure of national labor market are examined in the article. Special features of informal employment in Ukraine and related to it negative effects are reviewed. The most optimal ways of solving this problem are offered.

Ключові слова: неформальний сектор, неформальна зайнятість, довготривале безробіття, соціальний захист, бюрократичний механізм, тінювий сектор, кримінальний сектор, некорпоративні підприємства, професійна мобільність, державний бюджет, соціальні фонди, незареєстрований ринок праці.

Постановка проблеми. Становлення української державності має на меті побудову сучасної європейської країни з розвинутою економікою, спроможною задовольнити соціальні потреби її громадян. Але затяжний період складних політичних і економічних трансформацій призвів до кризової ситуації практично в усіх сферах. За таких умов держава не здатна в повній мірі забезпечити соціальні гарантії для реалізації одного з основоположних прав людини – права на працю.

Сучасний стан ринку праці України характеризується зниженням рівня зайнятості населення, неефективним використанням робочої сили, зростанням довготривалого безробіття. Суперечливість ситуації полягає в тому, що прихована неповна зайнятість та часткове безробіття набули надзвичайного розповсюдження, а рівень зареєстрованого безробіття залишається досить низьким. У зв'язку з цим дуже актуальною стає проблема наукового дослідження різновидів зайнятості, серед яких одним з найменш вивчених є зайнятість в неформальному секторі економіки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження в цьому напрямку проводили Е. Фейг, Е. Гіденс, інші науковці. Для України при теперішньому рівні життя і ситуації на ринку праці такий підхід є недостатнім. В країнах Східної Європи та СНД, які знаходяться у більш схожій з Україною ситуації, неформальний сектор найчастіше пов'язується з так званою тінювою економікою та незареєстрованою діяльністю, що теж не зовсім адекватно відображає його сутність. Серед дослідників у цьому напрямку – І. Масакова, О. Пономаренко, О. Синдяшкіна, Н. Черніна (Російська Федерація), Т. Терлемезян, Г. Манасян (Вірменія), Я. Вітковський, С. Кострубець (Польща).

Хоча в Україні цій темі присвячено дуже мало спеціальних, окремих досліджень, питання неформального сектора порушується в багатьох роботах, де розглядаються зловідомі проблеми економіки та ринку праці. Значний внесок у створення національної концепції неформального сектора зробили А. Баланда, С. Бандур, С. Коваленко, І. Кравченко, Е. Лібанова, В. Мандибур, Г. Мімандусова, Р. Михайлишин, І. Петрова, В. Онікієнко, О. Турчинов, М. Шаленко.

Разом з тим, серед науковців немає єдності в тлумаченні самого поняття «неформальний сектор економіки». Для його визначення застосовуються принципово різні критерії і методи розрахунку, відповідно, відрізняються оцінки діяльності і прогнози на перспективу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Вперше поняття неформального сектора і його складової – неформальної зайнятості – зустрічаються в офіційних документах МОП, присвячених питанням зайнятості в Кенії в 1972 році, і пояснюються нездатністю галузей реальної економіки забезпечити відповідні доходи чи можливості в області зайнятості для робочої сили, чисельність якої росте швидкими темпами.

Вивчення публікацій і матеріалів МОП свідчить про те, що на даний період не існує чіткого визначення неформальної зайнятості. Це явище звичайно пов'язується з неформальним сектором, границі і поняття якого залишаються досить розмитими. Під неформальним сектором розуміється сукупність дрібних господарських одиниць, а також економічна діяльність, здійснювана на базі домогосподарств чи індивідуально, не зареєстрована і не врахована офіційною статистикою. Місце неформального сектора в структурі ринку праці показана на рис. 1.

У статистиці підприємствами неформального сектора вважаються підприємства домашніх господарств чи некорпоративні підприємства, що належать домашнім господарствам, що здійснюють виробництво товарів і послуг для реалізації на ринку і не мають правового статусу юридичної особи. Неформальною зайнятістю є сукупність економічних відносин, яким властивий соціально-позитивний чи соціально-нейтральний характер; вони пов'язані з участю громадян, фізичних осіб у рамках дозволеної законом економічної діяльності, що здійснюється ними чи самостійно в рамках дрібних виробничих одиниць, результати якої через різні причини (головна – висока ступінь бюрократичних перешкод з боку держави) не враховуються офіційною статистикою.

Неформальною зайнятістю є сукупність економічних відносин, яким властивий соціально-

позитивний чи соціально-нейтральний характер; вони пов'язані з участю громадян, фізичних осіб у рамках дозволеної законом економічної діяльності, що здійснюється ними чи самостійно в рамках дрібних виробничих одиниць, результати якої через різні причини (головна – висока ступінь бюрократичних перешкод з боку держави) не враховуються офіційною статистикою. У статистиці підприємствами неформального сектора вважаються підприємства домашніх господарств чи некорпоративні підприємства, що належать домашнім господарствам, що здійснюють виробництво товарів і послуг для реалізації на ринку і не мають правового статусу юридичної особи.

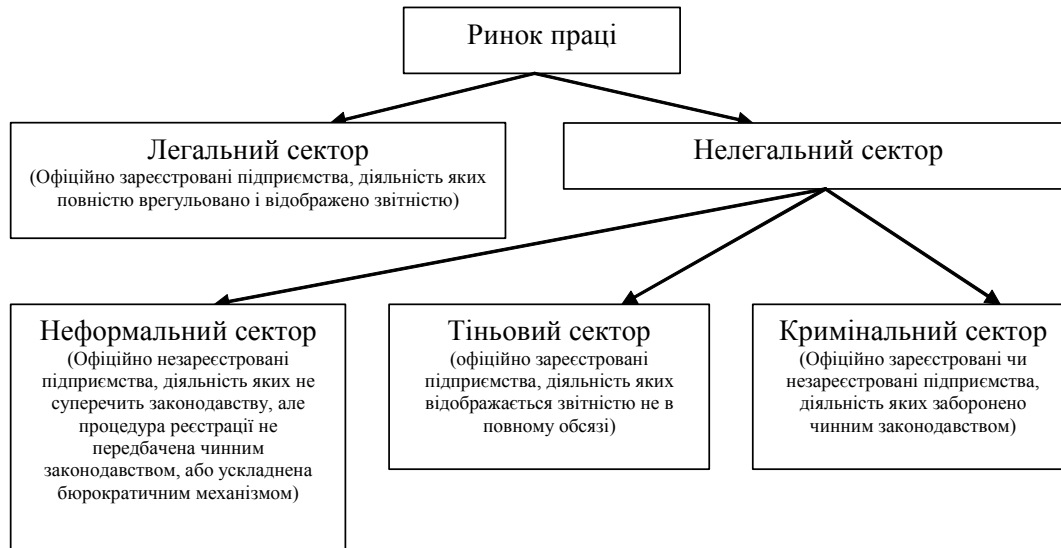

Рис. 1. Неформальний сектор в структурі національного ринку праці

В Україні неформальна зайнятість часто виступає джерелом основного доходу в легальному секторі економіки. У зв'язку з цим виникає необхідність розгляду неформальної зайнятості, як зайнятості населення в неформальному секторі, так і неформальної зайнятості в легальному секторі. Економічна діяльність у неформальному секторі, як правило, здійснюється на законній підставі некорпоративними підприємствами, що належать домашнім господарствам чи приватним особам. В основі оформлення діяльності таких виробничих одиниць лежать усні домовленості, діяльність спрямована на створення продукції і надання послуг для ринку. В Україні представниками даного виду активності є сімейні ферми, магазини, майстерні, підсобні господарства і т.д. Діяльність у неформальному секторі в більшості випадків здійснюється окремими громадянами, що працюють на себе як самостійних підприємців (індивідуально, або за допомогою членів родини, які не одержують плату). Іноді дрібні підприємці наймають оплачуваних працівників, як правило, на тимчасовій, а не на постійній основі [2].

Для зайнятості в неформальному секторі характерно:

- по-перше, те, що вона не реєструється, не враховується офіційною статистикою в повному обсязі і не користується визнанням чи підтримкою з боку держави;
- по-друге, основна маса зайнятих у цьому секторі має незначний капітал, низький рівень продуктивності і доходів;
- по-третє, більшість виробників сильно обмежені у виході на організовані ринки, у доступі до кредитів. Нарешті, неформальна діяльність не охоплюється соціальним захистом, трудовим законодавством і нормам охорони праці.

До неформально зайнятого в легальному секторі відносять: офіційно неоформлених працівників у зареєстрованих організаціях і офіційно оформлених найманих робітників, що здійснюють два види діяльності: основну і додаткову (невраховану) і що одержують за другий вид діяльності додаткові (невраховані) доходи. Даний вид економічної активності фактично не враховується статистичне, тому що неформальна зайнятість у легальному секторі законом не передбачена.

Систематичні оцінки неформальної зайнятості Держкомстатом почали проводитися на Україні зовсім недавно – наприкінці 90-х років. Причому необхідно відзначити, що дані по цьому виду діяльності носять наближений характер реальної картини учасників неформальної зайнятості.

Пояснюється це відсутністю чітких критеріїв неформальної зайнятості і неформальної економічної діяльності, схильністю опитуваних приховувати їх відношення до даного сектора. Складності оцінки також криються в специфіці неформального сектора. На одному полюсі в спектрі видів неформальної зайнятості знаходяться висококваліфіковані послуги, що робляться в індивідуальному порядку професіоналами (наприклад, лікарями, викладачами, адвокатами). На іншому – малопродуктивна діяльність, спрямована на забезпечення умов простого виживання родин (як, наприклад, виробництво продуктів у домашньому

господарстві для наступного продажу на ринку). Ще один додатковий сегмент – це мале підприємництво. Воно може носити індивідуальний і некорпоративний характер (тобто не бути оформленим у вигляді фірми) і тому залишається поза звітністю формального сектора. У неформальну зайнятість найбільшою мірою залучені менш конкурентоздатні на ринку праці соціально-демографічні групи населення – молодь, люди літнього віку і малоосвічені верстви населення.

Розвиток неформальної зайнятості на Україні сприяв входженню населення до складу робочої сили, виступаючи альтернативою безробіттю та економічній неактивності, став одним з головних способів економічного виживання для найбільш незахищених верст населення, не підготовлених до переходу до ринкових відносин (пенсіонери, родини з дітьми, молодь, що вступає на ринок праці і т.д.), а державі, що випробує сильний тиск на бюджет, надалася можливість заощаджувати на допомозі по безробіттю [3].

Неформальний сектор став важливою формою адаптації до нових відносин для більшості населення. На початковому етапі формування неформальний сектор зіграв позитивну роль у розширенні ринку товарів і послуг та до деякої міри в створенні бази для розвитку малого бізнесу і навичок підприємницької діяльності в населення. В умовах, коли вхід у малий бізнес обмежений масою адміністративних і інших бар'єрів, саме неформальний сектор дозволяє їх обійти чи мінімізувати витрати. У більш широкому змісті, відкриваючи доступ до нових професій і дозволяючи відносно «дешево» здобувати нові навички, вона є важливим механізмом соціальної, трудової і професійної мобільності.

У той же час неформальний сектор створює ряд соціально-економічних проблем. Негативними сторонами неформального сектора є відсутність соціальних гарантій, контролю за умовами праці, за якістю наданих товарів і послуг, зайняті нерідко втрачають кваліфікацію, професійні навички, що значно знижує якість трудового потенціалу. Неформальна діяльність, здійснювана безпосередньо на робочому місці, знижує керованість штатом співробітників, негативно позначається на основному виробництві. Державний бюджет і соціальні фонди втрачають значну частину коштів у результаті того, що в неформальному секторі доходи не підлягають оподатковуванню, у зв'язку з їх прихованістю.

Поширення негативних тенденцій у економіці підтверджується показниками зайнятості у неформальному секторі, які зростають протягом кожного року. Лише протягом 2005-2009 рр. частка зайнятих у неформальному секторі економіки сільських мешканців зросла на 8,7 %, при цьому охопивши більше половини зайнятих – 50,7 % [4]. Серед міського населення частка таких громадян зменшилась за відповідний період на 0,4 % і склала 9,2 %, що в 5,5 рази менше, ніж у селі (рис. 2). Чисельність зайнятих у неформальному секторі економіки у 2008 р. серед сільського населення була в 2,5 рази більшою, ніж серед міського, і це при тому, що чисельність селян була втричі меншою від чисельності міських жителів.

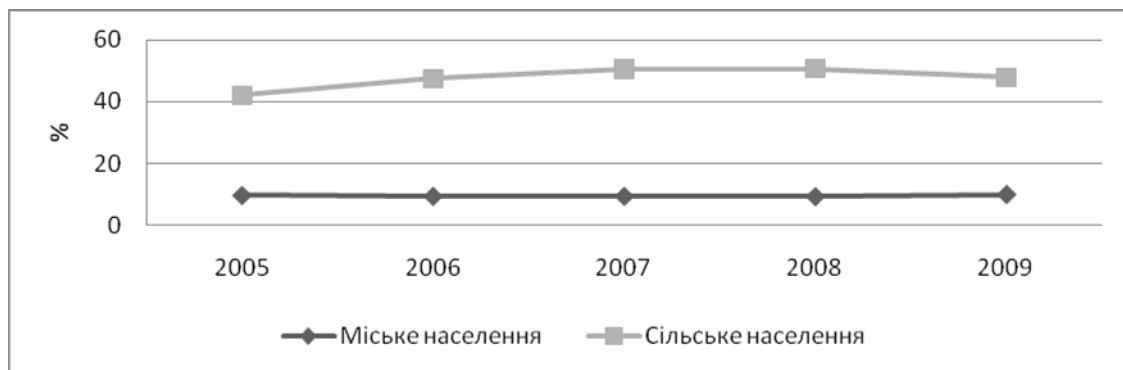

Рис. 2. Зайнятість населення України у неформальному секторі економіки (2005 – 2009 рр.)

Проте позитивними тенденціями серед сільського населення характеризується 2009 р. – в порівнянні з 2008 р. чисельність зайнятих у неформальному секторі селян зменшилась на 201,4 тис. осіб, рівень їх участі зменшився на 2,8 %. Протилежними у 2009 р. є тенденції для міського населення: чисельність зайнятих у неформальному секторі зросла на 103,5 тис. осіб, рівень участі зріс на 0,7 % [6].

В розрізі освітніх рівнів найвагомішою і серед жителів міста, і серед сільських мешканців, які зайняті у неформальному секторі, є група осіб із повною загальною освітою. Серед сільського населення у 2009 р. її частка становила 56,6 %, серед міських – 60,2 % (зростання протягом 2005-2009 років склало 7,1 % та 7,5 %). Найменша частка у неформальному секторі належить громадянам із базовою вищою освітою.

Структура зайнятості у неформальному секторі сільської місцевості відповідно до вікових груп підтверджує показники, які характерні для офіційного сектору зайнятості – зростання частки групи осіб старше працездатного віку (доля цієї групи є найвагомішою); різниця між частками вказаних груп в порівнянні з міським населенням складає 3,4 рази. У 2008 р. зайнятих у згаданому секторі можна умовно розділити на дві групи, в яких частки є приблизно однаковими: групи віком 15 – 24 роки, 40 – 49, 50 – 59 і 60 – 70 років (17,0 – 19,4 %) та групи віком 25 – 29 років, 30 – 34 і 35 – 39 років (8,4 – 9,1 %). Таке ж вікове розшарування притаманне і міським жителям. В результаті аналізу такого групування, можна зробити

висновки, суть яких полягає в тому, що основний контингент зайнятих у неформальному секторі складають особи молодше та старше працездатного, а також передпенсійного віку. Тобто ті, хто на офіційному ринку праці є менш конкурентоздатними. А в умовах дефіциту робочих місць – неспроможними забезпечити себе роботою в офіційному секторі [5].

В даний час масова неформальна зайнятість у зв'язку з іншими деформаціями ринку праці стала у визначеній мірі гальмом на шляху економічного росту і модернізації економіки, це пов'язано з малопродуктивністю даного сектора (в силу низької капіталоємності і переваги примітивних технологій). Дана форма зайнятості додає процесам на ринку праці латентний характер, консервує негативні тенденції, що перешкоджає формуванню ефективного ринкового механізму регулювання ринку праці. Окремі види неформальної діяльності переплітаються з кримінальною економікою, у наявності тісний зв'язок неформального сектора з нелегальною міграцією [7]. З неформальним сектором пов'язані такі проблеми, як торгівля продукцією, зробленою з порушенням ліцензійного та авторського права, або продукцією, що не відповідає санітарним і іншим нормам, низька якість наданих послуг, створення сприятливого середовища для здійснення більш значимих правопорушень.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Заходи, спрямовані на регулювання незареєстрованого ринку праці повинні застосовуватися до її різних проявів диференційовано: від заохочення до більш суворих заходів, у залежності від впливу на економіку країни. Але очевидний той факт, що ліквідація даного сектора не виправдає себе, а викличе зростання безробіття, підвищить рівень бідності, погіршить соціально-економічне становище в країні, сприятиме переміщенню зайнятих з неформального сектора в кримінальний.

Тому доцільно легалізувати ту частину сектора, яка представлена у вигляді приватного, не корпоративного підприємства та аграрного господарства, а для цього необхідно створити умови, сприятливі для виведення підприємцями свого бізнесу з неформального сектора в легальний. Ці умови повинні бути спрямовані:

- на спрощення реєстрації підприємницької діяльності шляхом зменшення реєстраційних зборів, створення спеціального органу, що особисто займається проблемами реєстрації, пов'язаними з необхідністю підприємця подавати документи у всілякі структури (державну податкову інспекцію, фонди соціального страхування, місцеві органи адміністрації і т.д. залежно від роду діяльності);
- на пом'якшення вимог до бізнес-планів і на спрощення звітності перед державними органами;
- на надання банківськими установами кредитів на пільгових основах, на розширення видів кредитування, на зниження кредитних ставок і спрощення процедури одержання кредитів;
- на зниження податків у залежності від прибутковості підприємства, на введення пільгових ставок по окремих видах податків;
- з боку держави повинна бути введена структура для забезпечення початковим капіталом у формі трасту (безпроцентної позички на довірі чи позички «запуску») для найбільш перспективних підприємств;
- на коректування діючого трудового законодавства з метою його удосконалення і приведення до відповідності сучасним соціально-економічним тенденціям;
- на забезпечення доступу підприємців до інформаційно-консалтингових, юридичних послуг на безкоштовній основі на початковому періоді створення підприємства.

Література

1. Барсукова С.Ю. Неформальная экономика: понятие, структура / С.Ю. Барсукова // Экономическая социология. – 2003 – Т. 4. – № 4. – С. 15–36.
2. Лібанова Е. Незареєстрована зайнятість в Україні: формування й можливості державного регулювання / Е. Лібанова, А. Баланда // Україна: аспекти праці. – 2000. – № 4. – С. 3–8.
3. Рябий Є.А. Сутність і регулювання неформальної зайнятості / Є.А. Рябий // Економіка та держава. – 2005. – № 8. – С. 68–72.
4. Економічна активність України 2009: статистичний збірник / Державний комітет статистики України. – К., 2009. – 225 с.
5. Ткаченко Л. Г. Вартість робочої сили: рамки конкурентоспроможності та можливості зростання в Україні / Л. Г. Ткаченко // Демографія та соціальна економіка. – 2008. – № 2 (10). – С. 115–124.
6. Соціальні індикатори рівня життя населення: статистичний збірник / Державний комітет статистики України. – Київ, 2008. – 240 с.
7. Рівень життя населення України / [за ред. Л.М. Черенько]. – К. : ТОВ «Видавництво «Консультант», НАН України. Ін-т демографії та соц. дослідж., Держ. ком. статистики України, 2006. – 428 с.

Надійшла 07.06.2010